

”Minne kiidät, Venäjä, vastaa?”

M a i j a K ö n ö n e n

Venäjä ei vastaa Gogolin jo vuonna 1842 *Kuolleissa sieluissa* esittämään kysymykseen. Vihurin lailla troikkana kiitävän Venäjän laukka nostattaa pelkoa, hämmennystä ja ennen muuta auki jääviä kysymyksiä troikan suunnasta.

Kysymys Venäjän suunnasta ja tulevaisuudesta on askarruttanut venäläisiä kirjailijoita kautta aikojen, eikä se ole vieras nykykirjallisuudellekaan, vaikka kirjallisuuden asema yhteiskunnallisen keskustelun keskeisenä areenana on heikentynyt. Myös kirjailijan status sosiaalisena omanatuntona, kansallisena sankarina tai jopa profeettana on menettänyt merkitystään jälki-neuvostoliittolaisessa yhteiskunnassa. Kirjallisuuden perinteiset hierarkiat ovat murtuneet, ja myös vakava kirjallisuus on joutunut Venäjälläkin ahtaalle markkinaorientoituneen populaarin kirjallisuuden vallatessa alaa. Toisaalta, toisin kuin televisio tai lehdistö, kirjallisuus on Venäjällä edelleenkin vapaa ja sensuroimaton vyöhyke, johon vallanpitäjät eivät ole suoraan puuttuneet.

Vapautta seuraa pluralismi. Venäläisessä

nykykirjallisuudessa ei ole yhtä vallitsevaa suuntausta, lajia tai teemaa. Venäjä-teemaakin käsitellään erilaisin keinoin ja erilaisista näkökulmista. Laatukirjallisuudessa esitetyt kysymykset Venäjästä, sen ideasta, nykyisyydestä ja tulevaisuudesta, ovat osa kansallisen itseymmärryksen ja itsemäärittelyn prosessia, jossa heijastuvat yhteiskunnan muutokset ja kuvastuvat niiden näkökulmien ristiriitainen moninaisuus, mistä Venäjää lähestytään.

Venäjän nykyisyyden ja tulevaisuuden voi nähdä esimerkiksi dystopiana, millaisena sen jotkut tunnetut venäläiset nykykirjailijat, mm. Sorokin ja Pelevin ja Bykov, ovat kuvanneet. Dystopia on nykykirjallisuuden näkökulma Venäjän nykyisyyteen ja tulevaisuuteen, josta voidaan puhua omana trendinään. Siinä Venäjä esittäytyy ihanneyhteiskunnan vastakohtana. Näissä näkemyksissä yhteiset ihanteet ovat kadonneet ja yhtenäinen kansakunta on hajonnut. Elämää hallitsevat valta ja väkivalta, uhkat ja toivottomuus. Tällaisten tulevaisuudenkuvien pohja on luotu menneisyyden totalitaristisen järjestelmän perustalle ja sen mätiä hedelmiä poimitaan nykyhetkessä. Venäjä dystopiana on tietysti mielessä väistämätön jälkitotalitaristisen, utopiaa tavoitelleen yhteiskunnan seuraus.

Toisaalta dystopian rinnalla tai jopa sen sisällä on venäläisessä nykykirjallisuudessa haavoittavissa myös suuntaus, jota voisi luonnehtia uskonnollisesti virittyneeksi. Hengellisyys ja henkisyys ovat neuvostoaikaa lukuun ottamatta perinteisesti olleet vahvasti läsnä venäläisessä kirjallisuudessa. Kysymys uskonnollisuudesta

on aina sisällytynyt keskusteluun venäläisestä identiteetistä. Nykykirjallisuudessa uskonnollisuus ilmenee mitä erilaisin merkityksin ja painoituksin. Se voi toimia kokonaisen maailmankuvan perustana tai tietyn näkemyksen, esimerkiksi rationalismin ja materialismin vastavoimana tai henkilöhahmoja tai käytettyä genreä typologisoi-vana piirteenä.

Mitä tämä lisääntynyt kiinnostus uskonnollisuuteen kirjallisuudessa kertoo venäläisestä yhteiskunnasta laajemmin? Voidaanko Venäjästä puhua postsekulaarina yhteiskuntana ja onko venäläinen nykyproosa postsekularistista fiktiota?

Postsekulaarisella eli jälkimaallistuneella yhteiskunnalla tarkoitetaan yhteiskuntaa, jossa on havaittavissa uudenlaista kiinnostusta hengellisyyttä/uskonnollisuutta kohtaan. Postsekulaari yhteiskunta on saksalaisen yhteiskuntateoreetikon Jürgen Habermasin lanseeraama käsite, jolla hän viittaa tietoisuuden muutokseen uskonnon roolista. Postsekulaari yhteiskunta edellyttää jo määritelmällisesti, että sitä edeltää sekulaari yhteiskunta, missä ihmiset ovat irrottautuneet uskonnollisista siteistään, eikä uskonnollisilla instituutioilla ole yhteiskunnallista valtaa. Sekulaari yhteiskuntakäsitys perustuu näkemykselle, että uskonto häviää maailmalaajuisesti modernisaation edetessä. Tämä käsitys on osoittautumassa vääräksi. Postsekulaarissa yhteiskunnassa uskonto säilyttää relevanssinsa sekä julkisen vaikutusvallan että yksilön elämän piirissä. Habermas on joutunut toteamaan, että sekulaarista yhteiskunnasta modernisaatioon liittyvänä kehityskulkuna voidaan puhua vain läntisen Euroopan kontekstissa. Modernisaatio ja sekularisaatio on näin ollen erotettava toisistaan, ne eivät kaikissa tapauksissa kulje käsikädessä. Tämänhetkisessä suomalaisessa Venäjä-tutkimuksessa Venäjän modernisaatio on keskeinen kysymys, jota lähestytään eri tieteenalojen näkökulmista. Venäjän tarkastelu postsekulaarina yhteiskuntana sopii hyvin sen piiriin. Voiko Venäjää pitää yhteiskuntana jossa uskonto on kokenut renessanssin ja miten se näkyy kulttuurissa?

Venäjä koki sekulaarin yhteiskunnan vaiheen,

ei tosin samalla tavalla kuin läntisen Euroopan tapauksessa, missä uskonto siirtyi vähitellen julkisesta ja yhteisöllisestä yksityiselämän piiriin kuuluvaksi henkilökohtaiseksi alueeksi. Neuvostoliitossa maallistuminen tapahtui kerratarsäyksellä. Uskonto pyrittiin kitkemään pois niin yhteiskunnan sosio-kulttuurisesta tilasta kuin yksityiselämästäkin. Neuvostotyypinen sekularisaatio merkitsi käytännössä uskonnon ja uskonnollisuuden tukahduttamista, jota toteutettiin institutionaalisin, hallinnollisin ja sosiaalisen painostuksen keinoin. Uskonnon poistaminen kulttuurista näkyi mm. siinä miten uskonnon roolia historiassa tulkittiin uudelleen tai miten taidetta pyrittiin desakralisoimaan eli kaikki uskonnollinen sisältö taiteessa, myös kirjallisuudessa, tulkittiin vähintäänkin taantumukselliseksi. Myös uskonnonfilosofiset ja teologiset traditiot pyrittiin vaintamaan. Materialistinen ja ateistinen valtioideologia teki käytännössä mahdolltomaksi oikeuden yksilölliseen tai kollektiiviseen uskonnonharjoittamiseen. Jos läntisessä maailmassa sekularisaatio merkitsi uskonnon yksityistymistä, Neuvostoliitossa uskonnon merkitys ja läsnäolo yhteiskunnassa ei heikentynyt yhteiskunnallishistoriallisten prosessien seurauksena vaan pakkokeinoin.

Neuvostoliiton kaatumisen jälkeen Venäjällä on voitu havaita toisaalta postsekulaariin tilanteeseen viittaavaa uskonnon paluuta ja sen roolin voimistumista julkisessa elämässä. Toisaalta ”eurooppalaista” maallistumista, mikä näkyy mm. siinä, että valtio ja kirkko on erotettu toisistaan (kirkko ei ole valtionkirkko eikä valtion valvonnassa), valtio on periaatteessa tunnustukseton eli maallinen. Uskonnon asema ei vahvistu vain julkisessa elämässä, mikä näkyy esimerkiksi keskustelussa siitä, ruvetaanko kouluissa antamaan tunnustuksellista uskonnonopetusta, vaan se tekee paluutaan myös yksityiselämän piirissä. Yhtenä erikoispiirteenä pistää silmään se, että jälkineuvostoliittolaisessa jälkimaallisessa tilanteessa yksityinen uskonnollisuus huomioidaan julkisesti, siitä tulee jopa poliittinen asia (Medvedevin julkinen tunnustautuminen ortodoksiksi tai patriarkan tuki Putinin uudelleenvalinnalle).

Julkinen tunnustautuminen uskonnolliseksi (erityisesti ortodoksiksi) näyttäisi tällä hetkellä jopa lisäävän yksilön statusta ja arvostusta, mistä todistavat monien poliitikkojen ja muiden julkisuuden henkilöiden avoin uskonnollisuus.

Tähän liittyy myös uuden poliittisen mytologian luominen (ortodoksisuuden ja kansallisuuden yhteys tai ortodoksisen sivilisaation käsite jälkineuvostoliittolaisena historiosofisena käsitteenä). Samalla on muistettava, ettei uskonto tai uskonnollisuus ole kuitenkaan mitenkään vallitseva piirre julkisessa tietoisuudessa. Venäläistä yhteiskuntaa eivät hallitse uskonnolliset, sen paremmin kuin uskonnottomat tai uskonnonvastaiset asetelmat. Uskonnon paluu ja politisoituminen Venäjällä tarjoaa siitä huolimatta mielenkiintoisen tutkimusaiheen myös kulttuurintutkimuksen näkökulmasta. Mikä on ”pyhän” Venäjän idea nykyajassa, millaista kuvaa kansallisesta identiteetistä/identiteeteistä sillä pyritään vahvistamaan, merkitseekö se kenties paluuta arkaaisiin malleihin vai etsitäänkö uusia? Ja miten uudet mallit näkyvät esimerkiksi uudenlaisten sankarityyppien ilmenemisenä kirjallisuudessa? Voidaanko venäläisestä kirjallisuudesta löytää postsekularistisen fiktion edustajia?

Postsekularismi kulttuurissa perustuu sille ajatukselle, että maallinen moderniteetti on antanut tilaa postsekularismille, hengelliselle asenteelle, joka suhtautuu kriittisesti sekä sekulaarisen maailmannäkemyksen että dogmaattisen uskonnollisuuden tarjoamia todellisuuden konstruktioita kohtaan. Sen katsotaan alkaneen lähinnä läntisten jälkistrukturalistien kritiikistä rationalismin ja järjen ylivaltaa kohtaan ja sen ytimessä ovat kulttuuriset ja poliittiset kysymykset mm. pyhän ja maallisen suhteesta. Läntisessä kirjallisuudentutkimuksessa postsekulaarilla fiktiolla tarkoitetaan kirjallisuutta, missä kirjailijat vahvistavat tai keksivät uskonnollisuuden muotoja, jotka ovat osittaisia tai puolinaisia ja avoimia. Ne syntyvät yhteiskunnan marginaaleissa ja ovat sekoituksia useista pyhien kirjoitusten traditioista tai ne yhdistävät hengellistä ja maallista keskenään. Niiden yksi tarkoitus on vahvistaa sellaisia uskonnollisia kokemuksia, jotka tiukasti

sekularistinen maailmankatsomus sulkee pois ja samalla tuoda esiin fundamentalismissa piilevät vaarat ja nousta niitä vastaan. Postsekularistisiin ilmiöihin läntisessä kirjallisuudentutkimuksessa on liitetty sellaisia käsitteitä kuin ”heikko uskonnollisuus” tai ”maailman resakralisaatio”. Se merkitsee totaalisten ja totalitarististen narratiivien kuolemaa. Sitä voidaan lähestyä tarkastelemalla fiktiivisen tekstin suhdetta tiettyihin uskonnollisiin traditioihin. Toinen mielenkiintoinen kysymys koskee postsekularismin sosiaalisia ja poliittisia seurannaisvaikutuksia, mitä voivat olla esimerkiksi erilaisten vastakulttuuristen ilmiöiden ja yhteisöjen synty.

Otan esimerkin nykyproosasta, jota mielestäni on mahdollista tarkastella postsekularistisen kirjallisuuden viitekehyksessä. Teos on Natalja Kljutšarjovan vuonna 2008 venäjäksi ilmestynyt romaani *Rossija: obštšij vagon*, (kirjaimellisesti käännettynä ”Venäjä: yleinen vaunu”), joka on suomennettu vuonna 2010 nimellä *Kolmannessa luokassa*. Kljutšarjova ei ole ensimmäinen kirjailija, jolla Gogolin hevostroikan Venäjän symbolina on korvannut juna (vrt. Rosa Liksomien *Hytti no.6*). Junassa ja asemalaitureilla lukija kohtaa kavalkadin nyky-Venäjän ”pieniä” ihmisiä, uuden yhteiskunnan junasta pudonneita tai pudotettuja rutiköyhiä eläkeläisiä, juoppoja, narkkareita, homoja ja erilaisten ääriilikkeiden kannattajia. Nyky-Venäjän kuva muodostuu tämän ihmiskirjon surkeista kohtaloista ja toivottomuudesta, jota Kljutšarjova kuvaa suurella myötätunnolla mustalla huumorilla keventäen.

Kljutšarjovan on mainittu edustavan uutta venäläistä realismia, 2000-luvun kirjailijasukupolven vastaiskua perestroikan jälkeistä aikaa hallinneelle postmodernismille. Se ei ole mikään erillinen kirjallinen ryhmittymä, vaan pikemminkin yleinen suuntaus, jonka alle mahtuvat erilaiset metodit, tyylit ja genret. Yhteistä uuden realismin edustajille on se, että he realismin perinteiden mukaisesti, lähtevät liikkeelle ympäröivästä todellisuudesta ja nykyhetkestä. Epiteetti ”uusi” ei viittaa kielellisten tai muodollisten kokeilujen tavoitteluun, vaan liittyy sen todellisuuden asettamiin haasteisiin, minkä kir-

jailija tänä päivänä kohtaa omassa elämässään, nyky-Venäjän todellisuudessa. Asioita, joilta kirjailija ei voi sulkea silmiään ovat yhteiskunnassa vallitseva vallan ja väkivallan liitto, terrorismin ja sodan uhka, räikeä sosiaalinen epäoikeudenmukaisuus ja kasvava protestimieli. Uuden realismin manifesteissa korostetaan, että se ei ole vain todellisuuden mekaanista kopioimista, vaan epiteetissä ”uusi” piilee todellista muutosvoimaa. Se edustaa myös haastetta tulevaisuudelle, toivoa ja todellista vaihtoehtoa, ajatusta siitä, että ympäröivää maailmaa voi ja pitää muuttaa. Ei siis ihme, että keskeiseksi teemaksi nousee *russkost'*, venäläisyys. Venäläisyyttä valotetaan tuomalla esiin nykykirjallisuuden välitön yhteys venäläiseen kulttuuriseen traditioon hahmottelemalla samalla uutta kansallista identiteettiä mm. ennakoimalla uuden venäläisen sankarin esiintuloa kirjallisuuden areenalla.

Kljutšarjovan esittämä vaihtoehto Venäjän tulevaisuudesta jatkaa keskustelua uskonnon, lähinnä kristillisyyden, perinnöstä ja arvoista venäläisessä kirjallisuudessa. Hän ei edusta mitään dogmaa tai suuntausta, hän ei opeta, ei käytä kristillisiä käsitteitä, eikä siteeraa Raamattua. Hänen romaanissaan uuden Venäjän mentaalinen viittekehys on kuitenkin selvästi kristillinen ja se saa ilmenemismuotonsa päähenkilö Nikitan hahmon kautta. Nikita on uusi romanttinen sankari, nykyaikainen herkkä nuorimies, jonka missio on kerätä ja kantaa kanssaihmitensä tarinoita. Hän on kristusmainen hahmo, pelastaja, jonka tietoisuus napsahtaa välillä pois päältä, kun todellisuuden ja kärsimyksen kantajan taakka käy yli voimien. Hänellä on kyky liikkua vertikaalisti, siirtyä unien ja näkyjen maailmaan, helvetin syövereihin ja paratiisiin valoon. Seuraava sitaatti kertoo Nikitan kohtaamista menneisyyden vankeina olevista kuolleista, neuvostomentaali-teettiin jämähtäneistä sieluttomista sieluista, jotka hän vapauttaa pyytämällä anteeksi heidän puolestaan:

Tämän ja tuonpuoleisen maailman välisen raja-alueen vakiokävijät kömpivät esiin ja alkoivat heilutella hihojaan, joiden sisällä ei ollut mitään... Niillä oli surkeat ruumiin jäänteet ja

sielun muruset; sielun, joka ei enää ollut sielu ensinkään, vaan mätänemisen aiheuttamaa lämpöä, katkonainen, heikkenevä pulssi, joka voi hävitä millä hetkellä hyvänsä.

Joukossa oli myös niitä, jotka eivät enää olleet ihmisiä lainkaan. Pahoja ihmisiä. Metsittyneiden, takiaisia ja muita roskakasveja täyteen kasvaneiden asemalaitureiden ihmisarkoja eläjiä, jotka kaukojunan matkustajan satunnainen katse oli herättänyt eloon. Lukemattomien kilometrien henkiä, jotka asustelevat vaihdemiehen himmeässä taskulampussa... Mykkiä, lohduttomasti vuodesta toiseen vaunusta vaunuun vaeltavia rakkaushoroskooppien kaupustelijoina, puhekyvyttömiä Venäjän loputtomien lakeuksien silminnäköitä, loputtoman matkan rikostovereita, juttukavereita niin pitkän matkan taipaleilta, että sanat ovat lopulta turhia. (s. 191–192)

Tämän puoleisessa tilassa Nikita liikkuu horisontaalisesti pitkin Venäjää, kerää ihmisten tarinoita ja joutuu tahtomattaan johtamaan vallankumousta. (Kapinan syyttää kourallinen eläkeläisiä, jotka marssivat jalkaisin Pietarista Moskovaan vaatimaan Putinilta maksamattomia eläkkeitään). Vallankumouksen yhteiskunnallispoliittinen tulos jätetään romaanissa avoimeksi. *Omonin* miesten pidättämä ja pahoinpitelemä Nikita sen sijaan päätyy katselemaan unikuvia vankilasairaalaan. Näissä näyissä Nikita, huummeisiin kuolleen ja mm. prostituoituna itsensä elättäneen, Venäjää paenneen rakastettunsa Jasjan avustuksella, vapautuu matkallaan kohtaamiensa ihmisten elämäntarinoista, Venäjän tarinoista, joista hän ei millään saa koottua yhtä suurta Tarinaa. Se onnistuu vasta kuolemassaan enkelimäisen hahmon saaneen Jasjan neuvosta, kun Nikita luottaa sisäiseen ääneensä ulkoisten muotojen sijasta. Kun hän ei yritä saada Venäjän ideaa mahtumaan ennalta annettujen rajojen ja käsitysten sisään, kun hän antaa tarinoiden valita itse paikkansa tässä liikkuvassa mosaiikissa ja kun hän luopuu rationaalisesta ajattelusta, jolla totuutta ei voi saavuttaa. Sitä kuvaava visionääristä hetkeä, kun Nikitan missio täyttyy ja uusi Venäjä alkaa hahmottua:

Ja Nikita tajusi. Se ei tapahtunut tavallisen, putki-maisen ajattelun kautta, vaan hän ymmärsi kaiken kerralla ja täydellisesti... Katkenneiden kohtaloiden palaset kasvoivat jälleen yhteen ja niistä tuli ehjiä. Sijoiltaan menneet sielut asettuivat takaisin paikoilleen...

Ja silloin hän näki ilman minkäänlaisia ponnisteluja, kuinka hajanaiset viivat yhdistyivät selkeiksi ääriviivoiksi. Pinnaltaan tasainen kartta heräsi eloon: metsät alkoivat hengittää, siniset varjot alkoivat liikahtella lumisilla pelloilla, mustavarikset alkoivat heilutella siipiään ja asemia lähestyvät junat alkoivat ujettaa. Kartta alkoi nauraa, kääntelettiä ja välkkyä silmissä. Se muuttui pilvihahmoksi, joka leijaili viereisen kukkulan yläpuolella valtavat kädet levällään. Pilvi kurottautui Nikitan luo ja laittoi höyhenenkevyen kämmenensä hänen takaraivolleen. (s. 201–202)

Romaanin lopussa Kljutšarjova tarjoaa vaihtoehdon Venäjän tulevaisuudelle. Nikita ja osa Nikitan tapaamista elämän satuttamista henkilöhahmoista löytää paikkansa syrjäisessä Gorinskoen kylässä, jota myös Araratin vuoreksi kutsutaan. Siellä pelastuneiden yhteisö syntyy symbolisesti entisen ideologian ja realian päälle: nuorehkosta ortodoksipapista tulee entisen kolhoosin ja uuden kollektiivin johtaja, diakonina toimii entinen gangsteri ja kirjanpitäjänä moskovalainen homoseksuaali. Mieskaartista pitää huolta koditon tšetšeenivanhus Taisija ja tulevaisuutta edustaa jo nuorena kaiken viisauden omaava Vanja-poika, ensimmäisen romaaninsa juuri valmiiksi saanut Venäjän uusi Puškin. Yhteisön toiminta perustuu aineettomalle pääomalle, kulutusyhteiskunnassa marginaaleiksi jääville ei-materiaalisille arvoille:

lähimmäisenrakkaudelle, yksilön vastuulle ja niiden perustalta syntyvälle yhteisöllisyydelle.

Romaanissa *Kolmannessa luokassa* ja erityisesti sen sankarissa Nikitassa on piirteitä, jotka yhdistävät sen postsekularistiseen aikaan ja kirjallisuuteen. Romaanissa tulee ilmi hengellinen perintö, jolla on yhtymäkohtia venäläiseen ortodoksisen traditioon, rationalisminvastaiseen ajatteluun, mystiikkaan ja kollektiivisuuden ideaan. Kljutšarjova etsii nykytodellisuuden sopivia muotoja ilmaista pyhää, irrationaalista ja tiedostamatonta karttaen kaikenlaista dogmaattista rajaamista ja ideologisia stereotyyppioita. Hänelle löytyy vastineita läntisen postsekulaarisen fiktion piiristä, mutta vieläkin ilmeisempiä ovat 1980-luvulla syntyneen kirjailijan yhtymäkohdat 1970–1980-luvuilla Neuvostoliitossa epävirallisen kulttuurin piirissä nousseeseen kiinnostukseen niin kutsuttua ”puhdasta uskoa”, dogmeista ja auktoriteeteista vapaata, synkretististä uskonnollisuutta kohtaan.

Vastaako nykykirjallisuus Gogolin kysymyksen Venäjän suunnasta? Vastaa hyvinkin, mutta sillä ei ole yhtä vastausta vaan useita vastauksia, ei yhtä totuutta, vaan useita totuuksia, ei yhtä tietä, eikä suoraa tietä, vaan risteileviä polkuja joilla liikutaan myös vastakkaisiin suuntiin. Näistä poluista muodostuu se kulttuurinen monimuotoisuus, josta löytää loputtomasti mieltä kiinnostavaa tutkittavaa.

Professuuriesitelmä venäläisen kulttuurin tutkimuksen viisivuotisen professorin virkaan 15.5.2012 Itä-Suomen yliopisto, Joensuu

Lähteet

Natalja Kljutšarjova (2010), *Kolmannessa luokassa*. Suom. Arto Konttinen. Helsinki: Like.